LUÍS SANTONJA FAUS (1856-1938)
L'home que va fer de quasi tot[1]

Robert Miralles
Mestre d'ESO · IES Xebic · Ondara

«Cualquiera turista que haya viajado por el distrito de Denia y transitado por la carretera que del puente de Vergel conduce a la Leprosería de Fontilles le habrá llamado poderosamente la atención un gran edificio, con una esbelta torre, cruzada por todas partes de cables eléctricos, y un poco más abajo, lindando con el río Girona y la carretera, un hermoso estanque rodeado de jardines y grandes naranjales [...] Es Villa Concha, la residencia veraniega del D. Luís Santonja y família, acaudalado propietario de Beniarbeig». Revista de Gandia, 17 de setembre de 1921.

Unes paraules prèvies

Indagar sobre la vida i l'obra de **Luís Santonja Faus** és com pintar una paret a esguits amb una brotxa, és a dir, resulta una empresa (quasi) inútil. Santonja o Don Luís, que és així com era i és conegut, és l'enigma en persona, paradoxalment quan encara no han transcorregut cent anys del seu traspàs i el temps no ha esborrat només que parcialment la seua memòria. Personatge que, com el julivert en les salses, apareix en moltes de les iniciatives de modernització de la comarca entre finals del segle XIX i les primeres dècades del segle XX, ha deixat una gran petjada material i un escàs rastre documental en els llocs i les institucions on cabia esperar de trobar-ne. No hem escatimat temps ni energies per a redescobrir Santonja, cap pedra ha quedat per alçar, tot ho hem escorcollat. La mateixa família, les escoles superiors d'arquitectura i enginyeria de València, Barcelona i Madrid, els col·legis oficials d'arquitectes i enginyers d'aquestes tres ciutats, l'Archivo Histórico Nacional, els arxius de les diputacions d'Alacant i València, l'Arxiu Provincial d'Alacant, l'Academia de Bellas Artes de San Fernando de Madrid, l'Academia de Bellas Artes de San Carlos de València, els arxius municipals de tots els pobles de la comarca on Santonja fou concessionari del subministrament de llum (Ondara, Beniarbeig, Sanet i els Negrals, Pedreguer, etc), els arxius municipals de Gandia i d'Alcoi, l'Arxiu Històric Municipal de la ciutat de València i l'Archivo Histórico d'Iberdrola del Salto de Alcántara (Cáceres), tot plegat, han aportat molt poca llum sobre aquest home inquiet. Què se n'ha fet, de la documentació que va generar la frenètica activitat de Santonja? N'hi ha? On? Si d'alguna cosa ha servit aquesta feinada és per a estalviar temps i sabó a d'altres investigadors que s'interessen per la figura de Santonja. Ara ja saben per quins camins estèrils no han de transitar.

La segona línia d'investigació ha seguit el rastre de Santonja en les hemeroteques i les publicacions. Òbviament, hi han aparegut nombroses referències d'un personatge força conegut aleshores, encara que molt disperses, que dificulten teixir un fil narratiu ajustat a la seua figura. És per això que alerte el/la lector/a de l'efecte popurri que li pot provocar la ingesta del present escrit.

L'aterratge dels Santonja a Beniarbeig

La família Santonja era originària d'Alcoi i part integrant de l'alta societat d'aquella ciutat costeruda, formada per industrials del paper i del drap. Era gent de diners que, en un moment concret, decidí diversificar les seues inversions en altres camps econòmics. I la millor circumstància per a fer-ho fou la dissolució del règim senyorial, un procés que s'inicià el 1812 i es consumà el 1837, i que permeté la venda massiva de terres, directa o mitjançant subhasta, per part de la noblesa. Al contrari que en altres països europeus, al País Valencià les terres no anaren a parar als antics llauradors emfiteutes, sense ni un duro a les butxaques, sinó a la burgesia emergent de les ciutats. L'arribada dels Santonja a Beniarbeig cal situar-la en aquest context. Fou **Lorenzo Santonja Alcayera** (Alcoi, 1820-Beniarbeig, 1882), pare de Luís, d'ofici *propietario* -qualificació que s'aplicava a les persones amb gran patrimoni-, qui adquirí 200 fanecades de terra entre les partides Benicadim i Vinyals, junt a l'assegador de Pego, en el cor de les quals s'erigiria, primer, un molí, i després, casa Concha, la famosa residència d'estiueig de Luís Santonja, en el trànsit del segle XIX al segle XX.

Luís Santonja i Faus, trajectòria vital

La compra de terra, en plena expansió del cultiu del raïm moscatell i el comerç de la pansa, no fou l'única lligassa que establí Lorenzo amb Beniarbeig. En un dels seus desplaçaments a aquest poble va conèixer i es va casar amb **Francisca Faus Rodríguez** (Beniarbeig, 1827-1891), filla d'una família també benestant originària de Ròtova, per part de pare, i del Verger, per la mare. La parella fixà la seua residència a Beniarbeig mateix i tingué cinc fills: **Irene**, **Ángel**, Luís, **María Concepción** i **Bárbara**, que morí aviat.

Luís va nàixer l'any 1856, segons una font informant de tot crèdit, a la casa núm. 10 de la plaça de l'Ajuntament, propietat de la poderosa família local dels **Piera**, una circumstància explicable, potser, perquè l'habitatge on residia aleshores la família Santonja quedava a la part de darrere de l'església, fora del casc urbà, la qual cosa afegia un risc als perills coneguts i evidents que comportava parir en el segle XIX. El potencial econòmic familiar i la posada en funcionament del tren València-Madrid l'any 1860, va permetre a Luís cursar estudis universitaris a la capital de l'Estat, durant el curs 1878-79. Que Luís tenia una intel·ligència natural, ho va acreditar ben aviat. El 1882, als 26 anys, va patentar una màquina que separava el gra de raïm de la raspa, el netejava i el classificava per pes i diàmetre, «*gracias al buen talento mecánico*

Casa Concha/casa Santonja. Fotografia: ROBERT MIRALLES

Centre de transformació del Verger (al voltant de 1910). Fotografia: ROBERT MIRALLES

Transformador del carrer Luís Santonja, Beniarbeig, anys 20. Fotografia: ROBERT MIRALLES

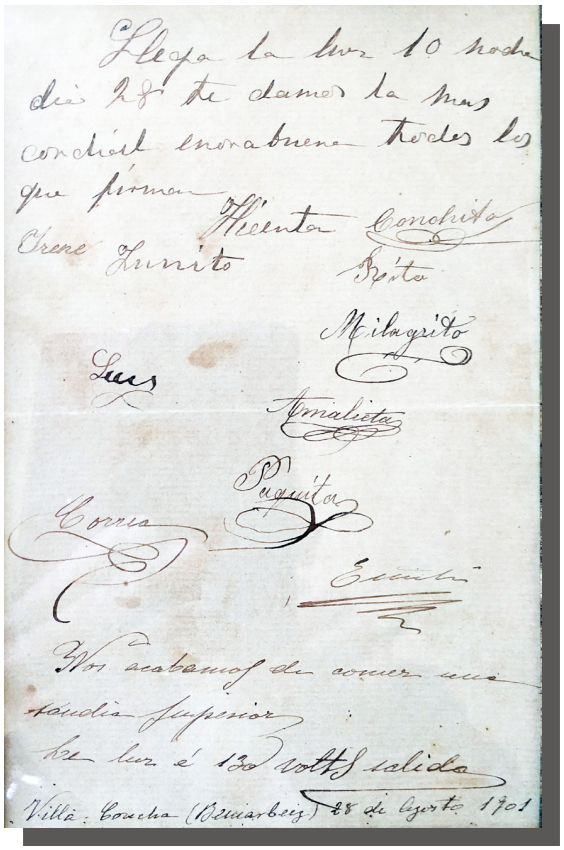
Llega la luz 10 noche
día 28 te damos la mas
cordial enhorabuena todos los
que firman
Vicenta Conchito
Irene Lunito
Berto
Milagrito
Luis
Amalita
Paquita
Conra
Escuela
Nos acabamos de conocer una
estudia superior
la luz é 130 volts salida
Villa Concha (Beniarbeig) 28 de Agosto 1901

Document manuscrit de l'arribada de la llum a casa Concha, 28 d'agost de 1901. Document dels hereus de Luís Santonja.

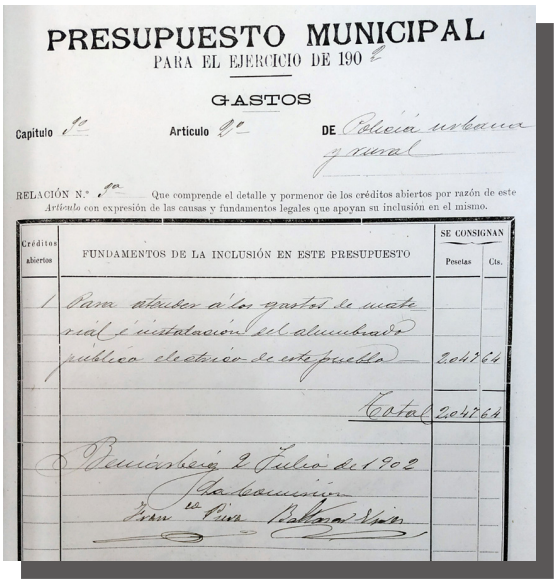
PRESUPUESTO MUNICIPAL
PARA EL EJERCICIO DE 190 2

GASTOS

Capitulo 1º Articulo 9º DE Policía urbana y rural

RELACIÓN N.º 1º Que comprende el detalle y pormenor de los créditos abiertos por razón de este Artículo con expresión de las causas y fundamentos legales que apoyan su inclusión en el mismo.

Créditos abiertos	FUNDAMENTOS DE LA INCLUSIÓN EN ESTE PRESUPUESTO	SE CONSIGNAN Pesetas	Cts.
1	Para atender á los gastos de material é instalación del alumbrado público eléctrico de este pueblo	2047'64	
	Total	2047'64	

Beniarbeig 2 Julio de 1902
Ramón
Pedro Pina Rabasa Vicente

Consignació econòmica per a la instal·lació de la llum elèctrica a Beniarbeig (1902). (JOSEP IVARS)

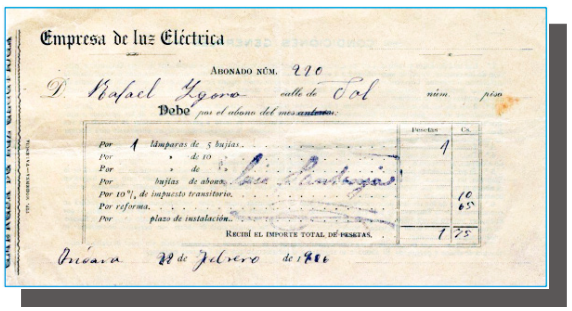
Empresa de luz Eléctrica
ABONADO NÚM. 270
D. Rafael Igoro calle de Sol núm. piso
Debe por el abono del mes
Por 1 lámparas de 5 bujías 1
Por " de 10
Por " de
Por bujías de abono
Por 10 % de impuesto transitorio 10
Por reforma 65
Por plazo de instalación
RECIBÍ EL IMPORTE TOTAL DE PESETAS 1 75
Ondara 28 de Febrero de 1906

Rebut de llum, carrer Sol, Ondara, 1906. (ROBERT MIRALLES)

y al espíritu investigador de este joven valenciano, que acaba de concluir la carrera de arquitecto». Quasi res porta el diari! En la dècada dels noranta, ja casat amb l'alcoiana i parenta **Vicenta Gisbert Santonja**, estableix la seua residència a València, al carrer de Ciril Amorós, 52[2] , on es relaciona amb l'elit de la societat local (noblesa clàssica, alta burgesia, jerarquia eclesiàstica i militar), sense perdre el contacte amb Alcoi i, sobretot, amb Beniarbeig, on acudia sempre que es presentava l'ocasió. En aquell moment, Luís era el major propietari de terres a Beniarbeig domiciliat fora del poble, una condició que encara mantenia l'any 1936, dos anys abans de traspassar.

Santonja, empresari

Els valencians definim les persones traçudes amb l'expressió "Fulanet és agulla de tot cosir". Santonja va ser una d'aquestes agulles. En qualitat de «*reputado fabricante e industrial*» va protagonitzar i participar en nombroses iniciatives empresarials. El 1894, junt amb un familiar, Rafael Santonja Santonja, i dues persones més, constitueixen la societat La Electricista Alcoyana (1894-1960), per tal de proveir de fluid elèctric la ciutat d'Alcoi, empresa que ocuparia un paper rellevant en l'electrificació de molts pobles valencians i que va presidir des de 1899. Aqueix mateix any resultà adjudicatari de les obres d'abastiment d'aigua potable a Xixona. El 1904 participa de la creació d'una fàbrica de paper de fumar i de seda, Moltó, Santonja y cía, que passà a anomenar-se La Papelera Alcoyana S. A. el 1926, amb 193 treballadors (97 homes i 96 dones), que exportava a Turquia, Egipte i Uruguai, i Papeleras Reunidas S. A. el 1935, producte de la fusió de totes les papereres alcoianes. L'any 1909, assumeix la presidència de la Sociedad Hidro-Eléctrica de Valencia (1894-1945), de la qual fou accionista amb 20 accions. El 1918, és contractista de l'enllumenat públic i privat de Gandia. El mateix any resulta nomenat membre de la Sociedad Regular Colectiva García y Santonja[3] i presenta projecte d'aprofitament d'aigües del riu Cabriol, al terme de Venta del Moro. L'any 1926, obté la concessió d'un salt d'aigua a Zarra, amb un cabal de 400 l/s. El 1929, se li atorga la derivació de 10.000 l/s del riu Cabriol per a la producció d'energia elèctrica en els termes de Villargordo del Cabriel i Minglanilla. El 1931, un segon salt d'aigua, ara a la partida Ullals de Vilallonga -un primer, li va ser concedit l'any 1919-, amb una potència de 1107 quilovats. El1933, fa cessió d'accions de l'Electricista Alcoyana a Hidroeléctrica Española, quan les instal·lacions de distribució de la província d'Alacant de la primera empresa són traspassades

a la segon[4]. I açò és solament una mostra representativa de la seua activitat empresarial.

L'home que va il·luminar la nit

Pel que fa al paper jugat en l'electrificació de pobles de la Marina Alta en els primers anys del segle XX, malgrat l'escassíssima informació aportada pels arxius municipals de les poblacions beneficiàries, ara ja ens trobem en condicions de poder assegurar quins foren els municipis electrificats per Santonja a través de l'empresa La Electricista Alcoyana a la majoria de pobles, a través d'empreses creades *ad hoc* amb altres socis capitalistes (Pedreguer) o amb persones físiques que li adquiriren drets de connexió (Benidoleig, els Poblets).

El 5 de juny de 1901, Santonja va presentar al Govern Civil d'Alacant memòria, plànols i instància, sol·licitant que li fos atorgada la servitud forçosa de pas de corrent elèctric sobre les carreteres de Silla-Alacant (CN-332) i de Pego-Benidorm (CV-712), «*con el fin de suministrar fluído eléctrico a los pueblos de Ondara y Vergel, con destino al alumbrado de los mismos*». Aquestes dues línies entrarien a la comarca, l'una per l'Atzúbia, Pego i Sagra, i l'altra, pel Verger, centralitzant inicialment la distribució en Villa Concha, la casa de camp de Santonja. Segons dades de 1915, la xarxa de municipis on havia arribat la llum de la mà d'en Luís eren el Verger, Ondara, Pamis, Beniarbeig, Sanet i els Negrals, Benimeli, el Ràfol d'Almúnia, Sagra, Tormos i Pedreguer. Benidoleig i els Poblets s'incorporaren a la xarxa de distribució, com hem dit més amunt, a través d'empreses locals, com arrendataris de les línies de Santonja. L'any 1908, els carrers de totes aquestes poblacions ja tenien llum elèctrica, així com un nombre indeterminat de cases particulars.

L'arribada de la llum elèctrica a la mateixa casa d'estiueig d'en Santonja, el primer habitatge privat que en va tindre, va ser tot un esdeveniment, «[...] *para el que no se oyen más que justos y merecidos elogios en esta población* (Beniarbeig)». El tuacte va tindre lloc a les 10 de la nit del 28 d'agost de 1901 i és fàcil d'imaginar que la visió nocturna de la llum fou tan màgica com vore per primera vegada la mar o un eclipsi. Així resa en un document manuscrit emmarcat i penjat en una sala del casot: «*Llega la luz diez noche día 28 te damos la mas cordial enorabuena todos los que firman: Irene (filla), Luisito (fill), Vicenta (esposa de Luís), Conchita (filla), Rita, Milagrito, Luís (Santonja), Amalieta, Paquita,... (i dos noms més de difícil transcripció). Nos acabamos de comer una sandía superior. La luz es de 130 voltios de salida. Villa Concha*

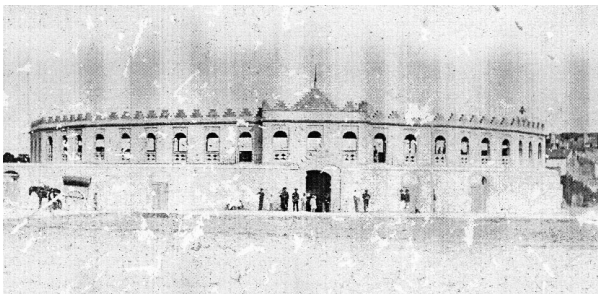

La plaça de bous d'Ondara, 1901.

Ajuntament vell de Beniarbeig, 1925. Fotografia: ROBERT MIRALLES

Immobles 4 i 6 del carrer Luís Santonja, Beniarbeig, anys 20. Fotografia: ROBERT MIRALLES

(Beniarbeig)». El transformador de llum original, ja desaparegut, estava situat al costat de l'assegador de Cremadelles, i la finca «*cruzada por todas partes de cables eléctricos*».

L'arribada de la llum als nostres pobles va exigir un esforç extraordinari i va suposar un salt enorme que va canviar la vida de les persones i l'economia dels pobles. **Vicent Ballester**[5], veí de Tormos, pareller i home de confiança de Santonja, comandà els treballs penosos de transportar a lloms d'haques cables i pals -els primers aleshores eren raïls de tren, encara visibles en l'entorn del Sanatori de Fontilles-, travessant les muntanyes de l'Orxa fins el Verger i Ondara, que, amb Beniarbeig, foren els primers municipis en cablejar-se. Però, a més, va caldre la construcció de noves insta·lacions que havien d'albergar la maquinària, de notable factura i clara paternitat en alguns casos concrets: el cabet i les mans d'en Luís Santonja estaven darrere d'aquestes mostres d'arquitectura industrial. Els més destacables, els edificis construïts al Verger, annex a la torre del palau del duc de Medinaceli, al carrer Abadia, amb el seu cablejat inicialment de ferro, que es feia roig com una magrana!; el magnífic transformador d'estil modernista de Beniarbeig al carrer Lluís Santonja; la casa i transformador de l'encarregat de la llum del Ràfol d'Almúnia, amb la maquinària emplaçada al fons de la casa, o el transformador de Pedreguer.

Ondara matinà a l'hora d'incorporar-se a la modernitat. El 1900, sent alcalde el liberal **Antonio Miralles Ferrando**, l'Ajuntament, anticipant-se a la tramitació del projecte davant l'administració, adjudicà a Luís Santonja la instal·lació d'un primer transformador a la torre del Rellotge de la plaça Major, i li concedí l'explotació del servei, operatiu el 1902, fins 1909, que seria ratificat. Com que la citada torre albergava la presó municipal, Santonja s'oferí a fer-ne una nova a la placeta de les Escoles, extrem que acomplí. L'enllumenat dels carrers fou progressiu i en beneficià els més importants; els més allunyats del centre del poble, continuaren servint-se de fanals de petroli, almenys fins 1905. Més tard, la centraleta se situà en l'immoble número 14 del carrer sant Vicent, entrant els cables per un casupet, encara visible, situat sobre la coberta de l'immoble. El llumer de Santonja a Ondara -i Beniarbeig, durant un temps- fou **Miguel Mas Ginestar**[6].

L'any anterior, els veïns de Pedreguer pogueren assistir bocabadats a l'encesa de les bombetes instal·lades provisionalment al llarg i l'ample de la plaça Major. Fou el 14 de juliol de 1901, amb motiu de les festes de Sant Bonaventura i Sant Roc: «[...] *su encendido causó una gran admiración*», encara que pocs van ser, per desconfiança, els que demanaren llum a casa. Per a tal avinentesa, Santonja y Cía. va instal·lar un transformador de 17 cavalls, que amb el temps es va mostrar insuficient. Però va ser al febrer de 1903 que es va constituir la societat Ferrando, Santonja y Cía. formada per Luís Santonja Faus i **Vicente Ferrando Perales**, propietaris de la línia procedent de Beniarbeig i altres materials, i **Vicente Ferrando Gay** (de València, en qualitat de soci industrial, a qui se li encarrega la direcció tècnica i l'administració del negoci, sempre d'acord amb els altres dos socis), per legalitzar «*el negocio que en común vienen explotando*», és a dir, que fou l'any anterior, 1902, quan els carrers d'aquest poble foren il·luminats amb bombetes elèctriques. El contracte per al subministrament de llum elèctrica a Pedreguer va quedar fixat en 20 anys.

Per la seua banda, a Beniarbeig, el poble de Luís, l'Ajuntament havia consignat al juliol de 1901 300 pessetes «*para gastos del servicio del alumbrado público eléctrico de esta localidad*». Al juliol de l'any següent, la comissió municipal d'Hisenda, presidida per l'alcalde **Francisco Piera**, acordava ampliar la consignació amb 2047,64 pessetes més «*Para atender a los gastos de material e instalación del alumbrado público eléctrico de este pueblo*», fet realitat en la segona meitat de 1902.

Santonja, a més, va tenir el detall de contribuir a l'ornat de la festa de Sant Roc, celebrada els dies 19, 20 i 21 d'octubre de 1902 «[...] *con una magnífica iluminación eléctrica, con gusto, presentada en el altar mayor de esta iglesia, ofreciendo este obsequio para durante las festividades de los tres días*». La resposta popular no es féu esperar: «*Los vecinos quisieron corresponderle dando a una de las calles el nombre de Luís Santonja*». Els llumers del poble foren, a més de Miguel Mas, **Enrique Galán, el de la Llum** i lel seu fill **Enrque Galán Cortés**.

Tormos, per la seua proximitat a Sagra, tindria llum per Luís Santonja, segons ens asseguren, tot i que no ha aparegut cap document, ni privat ni públic que ho avale. I de Tormos, aprofitant la nova carretera que conduïa a Fontilles i als pobles de Laguar, obra dirigida per Santonja en 1903, la llum pujaria en aquests llocs. A Sagra, la família encarregada de gestionar el dia a dia de la llum, per compte de Santonja, eren els **Gringos**, que vivien al costat del temple parroquial. La centraleta la tenien al fons de la casa i donava al carrer de darrere, al carrer Morerar. La mare n'era la responsable i, després d'ella, el seus fills **Alfredo Femenia Ferragut**, Mixana, i, per últim, la germana **Rosa**, l'última llumera de Sagra.

A Benidoleig la llum va arribar de Pedreguer sobre els anys 1913-14, d'acord amb el testimoni oral de **Miguel Peris Costa** («En la família sempre s'havia dit que ma mare va 'portar la llum' de Pedreguer, quan la van portar per criar-la a Benidoleig»). Foren l'alcalde **Fabián Ballester Molina**[7] i els **Peris**, cacics i terratinents del poble, ben relacionats amb Luís Santonja, els que assumiren l'explotació del subministrament de llum, associats a La Electricista Alcoyana de Santonja o bé com a arrendataris, des d'una rudimentària centraleta erigida darrere la casa de l'alcalde, al carrer Major, on l'encarregat **Juan Bautista Far Ballester** posava i llevava les ganivetes a mesura que es feia de nit o de dia, i cobrava les quotes casa per casa, com es feia a tots els pobles. Als Poblets va ser **José Moncho Vicens**[8], el veí de major patrimoni del poble i productor i comerciant exportador de pansa a Anglaterra -amb la marca El Palmar- i, més tard, de taronja, qui va portar la llum abans de 1910, conducció que va allargar fins el xalet de la seua propietat que tenia a l'Almadrava i, a poc a poc, a la resta de la franja costanera. D'acord amb una pòlissa d'assegurances que conserva la néta, la família era propietària del cablejat de 1400 metres lineals procedents de la central del Verger i del transformador de Miraflor, que s'alçava al costat de l'església, detalls que fan pensar en un acord econòmic amb Luís Santonja, propietari de la instal·lació mare del Verger, per tal de facilitar la connexió. En morir José, agafà la direcció de l'empresa la viuda, **Josefa Tomàs Grustán**, amb l'ajuda dels fills, **Manuel**, **Antonio** i **José**, fins l'absorció de l'empresa familiar en Hidroeléctrica Española entre els anys 60 i 70 del segle passat. L'últim llumer del poble fou **José Salort Caselles**.

De tots els pobles que configuren la vall del Baix Girona, solament Orba es va quedar fora de l'òrbita de Santonja. Al poble terrisser la llum va arribar l'any 1907 de la mà de La Hidroeléctrica del Algar. Els arrendataris de la Companyia foren els germans **Pedro** i **Doroteo Llopis Llopis**, que la van explotar fins després de la Guerra Civil. En acabant, se'n féu càrrec el fill i nebot respectius, **Electo Llopis Rovira**, fins els anys 70 del segle passat en què la companyia Hidroeléctrica Española S.A. assumí el subministrament directe del fluid elèctric a Orba. En la documentació de l'Arxiu Municipal no obra cap contracte de prestació del servei, ni factures, ni memorials, ni informes, res. Una constant en els arxius de tots els municipis consultats.

Pel que fa a les tarifes de la llum, aquestes comprenien dos elements, la potència lumínica de les bombetes contractades, que eren de 15, 25, 40 i 60 vats, i per les quals s'abonaven 2,75, 3,75, 5 i 7 pessetes/mes, respectivament, i el consum, a raó de 0,28 ptessete el kWh. Els lectors es faran una idea aproximada del cost de la llum per a les economies familiars, considerant que el jornal es pagava a raó de 5, 6 i 10 pessetes per dia, segons la feina. Ara bé, què passava si l'abonat queia en la picaresca i feia alguna maganxa? Aleshores, sonava un dispositiu fixat en la frontera de la casa semblant a un tabalet, instal·lat per l'empresa, circumstància que et deixava en situació poc airosa davant el veïnat.

La família Santonja era originària d'Alcoi i part integrant de l'alta societat d'aquella ciutat costeruda, formada per industrials del paper i del drap.

Les primeres víctimes

Amb la llum no es juga. El desconeixement i la manca de condicions de seguretat van gastar males passades ben aviat. Per la seua curiositat, ressenyem les primeres víctimes mortals per electrocució als nostres pobles. L'any 1910, al Ràfol d'Almúnia, el veí **Andreu Ginestar** animava la vetlada a la família amb una guitarra, mentre la dona cosia amb la llum d'un cresol que penjava del cable de la llum enmig de la cuina. Una pujada sobtada de llum va fer desenganxar-se el cresol i caure el cable, que l'Andreu, circumstància que li provocà la mort instantània. Coses de la vida, la néta, **Rosa Ginestar Ribes**, nascuda el 1935, es va casar amb **Juan Perelló Ginestar**, responsable de la llum al poble i fill de **Fernando Perelló**, també llumener del Ràfol des dels anys 30, si no d'abans. La família dels Llumeners vivia a la caseta que hi ha dalt del tunel del carrer Major, a la dreta de la casa dels Aurores, que va ser construïda, com hem dit abans, per la companyia elèctrica de Santonja. Dins de la vivenda, al fons, hi havia el quadre d'on controlava el subministrament als veïns; a més, cobrava els rebuts per compte de Santonja. Segons Rosa, les cases tenien, la majoria, sols una bombeta de 30 vats i el subministrament era força irregular, ja que se n'anava molt sovint. El1913, va ser una família d'alcoians, de vacances a Beniarbeig, la que fou víctima d'una electrocució amb un llit metàl·lic que

va acabar amb la vida d'un d'ells; les dues persones restants van salvar la vida miraculosament. El 1914 va ser un llaurador d'Ondara que va morir enrampat a la partida Parri, quan tocà un cable de la llum de forma involuntària. I al començament de la Guerra Civil fou precisament un germà de la persona que va portar la llum als Poblets, José Moncho, qui va morir electrocutat.

Santonja, arquitecto e ingeniero

Del pas de Santonja per la universitat, encara romanen moltes ombres, acadèmicament parlant. Abans d'ocupar-me d'aquest aspecte, ja se m'havien manifestat els dubtes sobre si aquest home tinguera cap titulació universitària. Considerant que en els anys 80 del segle XIX, a l'Estat espanyol només es podien cursar estudis d'arquitectura a Madrid i a Barcelona i que en les escoles superiors d'arquitectura d'aquestes ciutats Luís Santonja no figura ni tan sols com a alumne matriculat, no resulta agosarat concloure que Santonja no era arquitecte, una revelació sorprenent. I el mateix s'esdevé amb la seua condició d'*ingeniero*. Res de res. De l'única cosa que n'estem segurs, per acreditat, és que Luís Santonja va estudiar a la facultat de Ciències de Madrid un sol curs de la preparatoria[9], el 1878-79 per ingressar (cal pressuposar), a continuació, a l'Escola d'Arquitectura de la capital i punt. En un curs no ho podia fer. Per què, doncs, no va continuar-hi? Què li ho va impedir? Potser els problemes de salut que arrossegava son pare, que li causarien la mort l'any 1882, i que el degueren obligar a abandonar els estudis i tornar-se'n a Beniarbeig per assumir la direcció dels negocis familiars?

En aquest cas, podia Santonja redactar, projectar i dirigir actuacions en obra pública i privada? De fet, ho feia i la premsa ho recollia, donant la matraca per la seua doble condició d'arquitecte i enginyer. No fa massa, hem pogut saber com una líder d'un partit espanyol d'extrema dreta, feia d'arquitecta sense ser-ho, de manera que no crec que fa cent-vint anys li importara massa a ningú si Santonja era o no ho era de debò, perquè, en la pràctica, aquest home dominava aquestes disciplines, com ho va demostrar a bastament, i no és difícil imaginar-se'l a peu d'obra donant ordes i corregint els tècnics de carrera. A més, Santonja sabia envoltar-se de tècnics de la seua total confiança, com ara els arquitectes **Manuel Cortina**, amic personal i autor del projecte del teatre Eslava de València i, molt probablement, del d'Ondara, o **Lluís Albert**, projectista de l'edifici Santonja de València. Quants projectes de Cortina, Albert o altres foren, en realitat, "ideats" per Santonja i, finalment, subscrits per aquests senyors?

L'obra de Santonja

Siga com siga, l'any 1887 la premsa recollia amb gran pompa la notícia sobre les obres de construcció d'un hospital d'ancians a Pedreguer, l'encara en peu Residència del Carme, «[...] *cómodo, deshogadísimo y elegante, que hace honor al arquitecto que formó los planos y dirige las obras, el Sr. Santonja*...», posant l'èmfasi en la capacitació tècnica del personatge. A aquesta obra s'afegirien, en qualitat de promotor, constructor o tècnic (?) la plaça de bous d'Ondara, el 1901, la seua pròpia casa de camp (Villa Concha, en honor de la seua filla major, on abans el pare havia erigit un molí, *el molino de Santonja*) entre 1899-1902, el teatre Eslava de València (1908), la casa d'estiueig del seu amic, l'industrial i home de negocis, l'alcoià **Remigio Albors Raduán**, a la partida Vinyals d'Ondara (casa Roja/Albors), el teatre Eslava d'Ondara (1917), la capella de Villa Concha (1919), l'Ajuntament de Beniarbeig (1925), els esplèndids immobles 4 i 6 del carrer Lluís Santonja de Beniarbeig, alçats per a les seues dues filles en els anys 20, l'immoble número 52 del carrer de Ciril Amorós de València, residència familiar al cap i casal (es deia que aquest carrer era de Santonja), les escoles del mateix poble «[...] *a expensas del patricio de Beniarbeig D. Luís Santonja.*» (1931), l'edifici Santonja al número 4 del carrer del Marqués de Sotelo, de València (1935-1940) i un llarg etcètera.

En el camp de l'enginyeria es pot dir el mateix: els projectes relacionats amb la producció, transport i distribució de llum, ressenyats en la premsa escrita del moment, porten el seu aval, així com en els de carreteres, com ara la de Tormos a Fontilles, de 1903, que conduïa a l'antic Sanatori de Leprosos. Santonja projectava i dirigia. Tant si sí com si no, el protagonisme d'aquest home és inqüestionable, ja que als seus indubtables i acreditats coneixements tècnics, afegia la seua posició social, que li obria moltes portes, i el seu tarannà emprenedor en els negocis.

Aljub construït per a abastir d'aigua potable Ondara, 1930. Fotografia: ENRIQUE BOLUDA

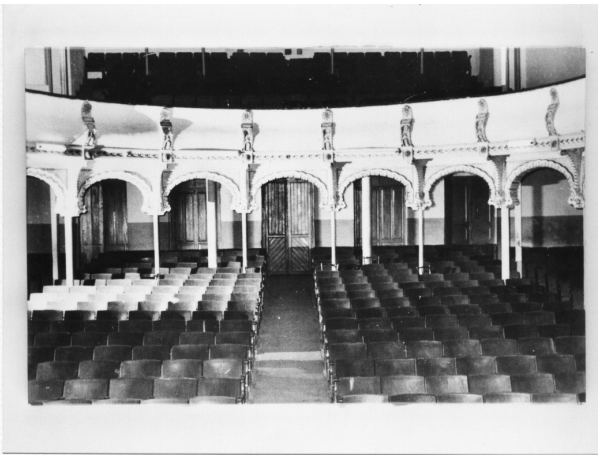

Teatre Eslava, Ondara, 1917

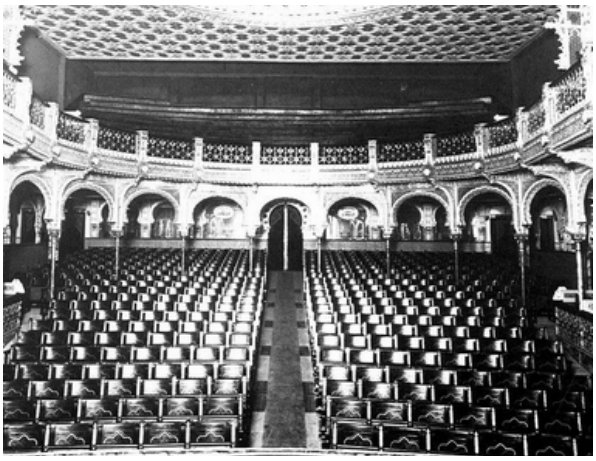

Teatre Eslava, València,1908

Aigua per a transformar la terra

La plena maduresa de Luís Santonja va arribar la vespra d'una crisi econòmica, la del comerç de la pansa, que ja s'albirava en l'horitzó. És així com, abans que esclatara, es decidí per obrir el futur de l'agricultura a nous horitzons, el de la irrigació i el cultiu de cítrics a les seues terres, exemple que fou seguit per propietaris agrícoles veïns. El maig de 1902 féu una perforació i una cava de gran envergadura en el cor de Villa Concha, amb capacitat per regar 1000 fanecades de terra de Beniarbeig, el Verger i Ondara. L'esdeveniment fou celebrat per les autoritats municipals dels pobles citats que assistiren a la inauguració i als quals oferí «[...] *un refrigerio en su casa, sobre una pequeña colina de Viñals [...] donde se distribuye el fluído eléctrico para cinco poblaciones limítrofes*». El pou es complementà amb un dipòsit regulador, la famosa bassa Santonja, vora la carretera que va del pont del Verger a Beniarbeig, que -segons diuen- té el mateix diàmetre que l'arena de la plaça de bous de València, extrem incert. El camí cap a la transformació del paisatge agrari dels nostres pobles restava obert amb una notable aportació per la seua part. Santonja era home a qui no li dolia obrir la mà i estendre-la, sempre era dels primers a ajudar: a l'extrema sequedat de juliol de 1906, va respondre com en ell era habitual, cedint gratuïtament sis dies d'aigua de la seua cava als llauradors d'Ondara, detall que els permeté salvar la collita d'hortalisses.

Santonja i Ondara

L'advocat ondarenc i activista catòlic **Eduardo Grustán Perelló** definia Luís Santonja com una persona «*benévola, patriota, integérrima, laboriosa, afable y enamorada de su patria chica*». És ben coneguda la relació estreta i fecunda de Luís Santonja amb Ondara, no exempta d'alguna polèmica amb les autoritats republicanes locals. Tant que el seu nebot i mà dreta en l'empresa, **Ángel Santonja Piera**, va elegir Ondara per casar-se amb una senyoreta de família distingida, **Vicenta Estarca Miralles**, instal·lar-se, tindre família (**Pepito** i **Rosita**) i convertir-la en el centre des d'on administrava els interessos de la companyia elèctrica, atés que era la persona de màxima confiança de Luís a la Marina[10] . Les intervencions de Santonja a Ondara són força conegudes: la plaça de bous, el teatre Eslava i la presó municipal. A l'igual que en el seu poble natal de Beniarbeig, a Ondara també se li va dedicar un carrer amb el seu nom l'any 1920. Una iniciativa importantíssima, que no veié la llum, fou el projecte d'abastir d'aigua potable a Ondara, amb el cabal de la cava de la casa Santonja i la construcció el1930 d'un enorme i preciós aljub construït en el cor mateix del casot. Tot estava a punt, incloses les canonades que havien de transportar per gravetat de l'aigua en un època que quasi cap poble disposava d'aquest servei bàsic. La lentitud del procés i la Guerra Civil van truncar el projecte per sempre.

Sense carreteres no hi ha progrés

El seu compromís amb la modernització de les comunicacions dels pobles de la vall del Girona era sincer i ho demostrava en qualsevol ocasió. A tall d'exemples, l'any 1903 presidia la reunió informativa auspiciada per l'Ajuntament d'Ondara, per tal d'explicar les ordes ministerials de recent publicació de dotar de bones comunicacions els pobles de la Marina, «[...] *algunos de los cuales se comunican por los lechos de los barrancos que serpentean de uno a otro pueblo*». El 1904 se celebrava en Villa Concha la signatura de l'escriptura de creació de societat «*de los ferrocarriles eléctricos*» que havia d'unir Dénia amb València, passant per Ondara, Beniarbeig, la Rectoria i Pego. El 1909, encapçalava la comissió de representants municipals de Tormos, Sagra, el Ràfol d'Almúnia, Benimeli, Sanet i els

Negrals i Beniarbeig, que visitava el president de la Diputació per demanar ajuda econòmica per a la conversió de camí veïnal en carretera el tram comprés entre Sagra i el pont del Verger. El llistat d'intervencions, doncs, és llarg.

Santonja, filantrop

També hi havia un Santonja filantrop. A iniciatives de gran calat, com la construcció ja citada de les escoles de Beniarbeig en 1931, s'unien d'altres com l'organització de classes d'alfabetització gratuïtes per a adults, aportacions econòmiques per a la construcció de cases d'obrers catòlics, etc.

La política

I, per últim, la política, una faceta poc coneguda de Luís Santonja, a la qual va dedicar temps i diners. La seua primera experiència la va tenir l'any 1913 amb el Cercle Reformista de València, que liderava a Madrid **Melquíades Álvarez,** grup d'ideologia republicana, laica i anticaciquista, del que fou elegit vicepresident segon de la Junta Directiva. En 1919, en plena desintegració del règim de la Restauració, Santonja va optar pel partit blasquista republicà PURA, del qual va ser elegit compromissari per la ciutat de València. Després, va prendre partit pel conservadorisme sense matisos. Del desembre de 1929 al març de 1931, durant la Dictablanda del general **Berenguer** -l'interregne entre la dictadura de **Primo de Rivera** i la proclamació de la II República-, fou primer tinent d'alcalde per Unión Patriótica, partit únic creat pel dictador, nomenament a què la corporació beniarbegina se sumà «[...] *imponiéndole el fagín distintivo del cargo que ostenta, en prueba del gran cariño y afecto que le tiene este pueblo*». Una anècdota avala el seu tarannà: a l'alcalde de València d'aleshores, **José Maestre Laborde-Boix**, en un viatge que féu a Madrid, li van preguntar per Luís Santonja, que havia quedat com alcalde accidental: «*Me voy tranquilo, porque se encargará de la Alcaldía persona tan prestigiosa por todos los conceptos como D. Luís, y no pasará como en mi anterior viaje. El Sr. Santonja no tiene miras respecto a volver luego a esta casa*». Poc ambiciós en política, la premsa el qualificava com a persona molt amable en el seu tracte amb ella. En les eleccions d'abril de 1931, que obriren la porta a la II República, resultà elegit regidor de l'Ajuntament de València en la candidatura de Concentración Monárquica, i hi resultà ser el més votat del districte del Teatre entre els candidats de dretes. D'acord amb la terminologia a l'ús durant els primers mesos de la Guerra Civil, Luís Santonja fou declarat «*fascista y desafecto al régimen*» i, en conseqüència, quedà afectat per la Llei d'Incautacions aprovada pel Congrés de Diputats: l'Ajuntament d'Ondara li incautà 32 fanecades de terra que posseïa al terme, el de València quatre finques urbanes que tenia a la ciutat i el de Beniarbeig sobre la casa Santonja, que es féu servir com a Colònia Familiar, després de ser saquejada a l'agost de 1936. Poc abans de morir, fou la Gaseta de la República la que incloïa Luís Santonja i el seu gendre, **Valeriano Jiménez de la Iglesia**[11] -enginyer i promotor-, com a «*enemigos del Régimen*.»

La taula d'en Luís

I acabem amb una anècdota. Recent construïda la casa Santonja, per tal de disposar d'una taula de menjador de la grandària suficient per a poder acollir un bon nombre de comensals (la família era llarga, entre Beniarbeig, Alcoi i València, i els amics i visitants, molts), Luís en va dissenyar i fer una

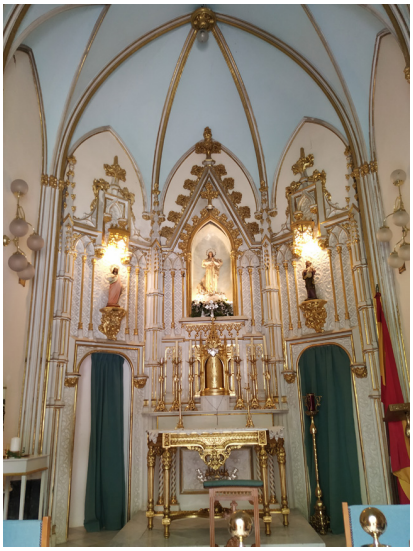

Capella de la casa Santonja, 1919. fotografia: ROBERT MIRALLES

Transformador de Pedreguer construït per Santonja. Fotografia: JUAN CABRERA

Capçalera de carta de la fàbrica de paper de Moltó, Santonja S.A., 1934.

amb les seues mans. El resultat va ser esplèndid, segons fonts familiars. Dissortadament, la vida de la taula va ser curta i no ha arribat a nosaltres. Santonja, pensat i fet, així era Don Luís, com encara es refereixen els beniarbegins a la seua persona.

El final, a casa

El traspàs de Luís Santonja Faus, un genuí representant de la migrada burgesia valenciana, l'home que va fer molts diners, però que també en va invertir en iniciatives d'interès públic, la persona que ens va rescatar de l'ancestral foscor, es va produir el 26 de maig de 1938, a la seua casa del carrer de les Escoles del seu poble, Beniarbeig.

Agraïments

A Carlos Gadea Serra (València, amo de la casa Santonja i besnét de Luís Santonja Faus), Pau Bañó i Magraner (Beniarbeig), Paco Piera Oliver (Beniarbeig), Adela i José Enrique Moncho Mengual (el Verger/els Poblets), Amparo Moncho Pérez (el Verger/els Poblets), Alfredo Pavía Salvà (Sagra), Armando Estela Ballester (Tormos), Juan José Mas Far (Benidoleig), Francis Caravaca Salvà (Orba) i Paco Ballester Ferrando (el Verger/Ondara). I, molt especialment, a Pep Ivars i Pérez (la Xara), per la seua impagable contribució.

Nota

Un dels documents més valuosos que havia de donar suport gràfic al treball de Luís Santonja Faus i, en particular, a l'apartat sobre la formació universitària del personatge, és el seu expedient acadèmic (AHN//UNIVERSIDADES, 6174, expedient 3, 1878-79). Contar les peripècies practicades davant l'administració per assolir-lo, donaria per a una novel·la (avorrida, això sí). Sols diré que el vaig demanar, per primera vegada, a l'agost de 2019, i que quan tot semblava que, ara sí, me l'anaven a enviar, va vindre un cicló, batejat amb el nom de Covid-19, i el silenci ha tornat de bell nou. Resignació, paciència i confinament.

1. Aquest treball hauria d'haver eixit en el núm. anterior de DAUALDEU, on tractàvem l'arribada de la llum a la Marina, però per tal de comptar amb l'expedient acadèmic de Luís Santonja decidírem ajornar la seua publicació fins el número actual. Al remat, com es diu a la nota final, ha estat impossible disposar, de moment, d'aquesta font.
2. Les dues filles, María Concepción i Irene, amb els respectius consorts, Antonio Gadea Literas, de Beniarbeig, i Valeriano Jiménez de la Iglesia, de València, vivien en la mateixa finca que els pares.
3. Dedicada al subministrament de l'enllumenat públic en diferents pobles de la província d'Alacant, es va dissoldre a l'agost d'aquell mateix any.
4. Aquesta societat explotava el molí de l'Infern o de l'Orxa, amb una concessió de 2200 litres per segon i una producció de 680 quilovats. El seu radi d'acció: Alcoi, Gandia i els municipis dels voltants d'ambdós ciutats. El 1945 la concessió fou transferida a la Compañía de Luz y Fuerza de Levante (LUTE).
5. Vicent treballà sempre per a Santonja. Amb ell arranca la coneguda nissaga dels Ballester, els Llumeros d'Ondara i el Verger, que va per la quarta generació: Vicent, Pepe Ballester Pi, Paco Ballester Ferrando i Paco Ballester Romans, el besnét.
6. Nascut a Beniarbeig, Miguel el Llumer va aprendre l'ofici d'instal·lador a l'empresa de Santonja, de qui era persona d'absoluta confiança. Després d'una estada al Quebec (Canadà), tornà i es reincorporà a l'empresa subministradora tot fent-se càrrec de totes les qüestions materials del servei (instal·lar bombetes a les cases, cablejar, actuar en les avaries, posar les llums per festes, etc.) de Beniarbeig i d'Ondara.
7. Alcalde en dues ocasions, Fabián Ballester Molina modernitzà el poble amb la realització obres públiques, com ara el llavador de la Cova, la construcció de les escoles, el primer tram del clavegueram o el trasllat del cementiri.
8. Alcalde de Miraflor, José Moncho Vicens va finançar la construcció de les primeres escoles del poble, ja desaparegudes, va erigir els primers motors de reg del terme i la primera xarxa de canals, transformant el paisatge agrari dels Poblets; a més, va executar el camí veïnal de les Deveses a la carretera general Silla-Alacant, entre altres actuacions.
9. Aquest estudi preparatori constava de dos cursos i s'hi impartien assignatures com ara Aritmètica, Àlgebra, Geometria, Trigonometria, Elements de Física i Química, i les que eren anomenades Principis de Dibuix Natural, Paisatge i Adornament. A continuació, s'ingressava en l'Escola Superior d'Arquitectura, per fer quatre cursos i poder obtenir-ne el títol.
10. Mort Luís Santonja, el seu nebot seguí explotant el negoci. Els últims pobles on subministraren la llum foren Beniarbeig i els pobles de la Rectoria. Àngel i el seu cosí, Àngel Piera Santonja, a més, feien de cobradors.
11. Valeriano fou capità d'Enginyers de l'exèrcit franquista i cap militar de l'escamot que ocupà militarment l'Ajuntament de Beniarbeig el matí del 29 de març de 1939, i que va expulsar les autoritats republicanes de la seu municipal.